

An Analysis of the Factors Influencing the Illegal Economy in Iran

Siamak ShokouhiFard¹ , Ali Salmanpour^{2*} , Iraj Lotfi³ , Murad Nasiri Moghanloo⁴

1. Young Researchers and Elite Club, Ardabil Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran

2. Associate professor, Department of Economics, Marand Branch, Islamic Azad University, Marand, Iran

(*- Corresponding Author Email: Ali_Salmanpour@marandiau.ac.ir)

3. PhD Student, Department of Law, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

4. Instructor, Department of Law, Payame Noor University, Tehran, Iran

Received: 2025-01-24

Revised: 2025-05-16

Accepted: 2025-08-20

Available Online: 2025-09-22

How to cite this article:

ShokouhiFard, S.; Salmanpour, A.; Lotfi, I., & Nasiri Moghanloo, M. (2025). An Analysis of the Factors Influencing the Illegal Economy in Iran. *Encyclopedia of Economic Law Journal*, 32(27): (73-94) (in Persian with English abstract). <https://doi.org/10.22067/economlaw.2025.91834.1423>

1. INTRODUCTION

In a classification, the economy of any country can be divided into two parts: legal and illegal. The criterion for this classification is the ability to record and report economic activities in a formal and legal manner. The illegal economy encompasses many legal and illegal activities that are not approved and accepted by society and government and judicial authorities. Activities such as: exchange of stolen goods, drug trafficking, corruption, gambling and smuggling of goods are examples of illegal activities and matters such as failure to report realized income, job benefits, special cash discounts for employees and bartering of authorized goods to avoid paying taxes are also examples of legal activities included in the illegal economy. Various terms have been used for the illegal economy, such as shadow economy, informal economy, hidden economy, and underground economy. In the illegal economy, like in the legal economy, goods and services are produced, employment and income are created, but the activities in this sector are illegal and are not reflected in statistics. Due to its illegal nature, it constitutes a very important issue for the government and society. One of the necessities of recognizing and measuring this type of economic activity is to emphasize the necessity of calculating these items in the preparation of national accounts of countries. Considering the extent of the illegal economy in developing countries, economic units active in this sector play a major role in the economy and national accounts of these countries, and therefore the need to be aware of the trend and volume of illegal economic activities in order to prescribe efficient and correct policies is of great importance. According to the study by Chatterjee et al (2003) in developing countries where economic infrastructure plays an important role in the economic growth of these countries, the increase in the illegal sector of the economy, if it replaces the legal sector, leads to erosion and deficiencies in the tax bases, which results in lower production of the legal sector and ultimately lower economic growth. In addition to affecting economic growth, the illegal economy also affects other economic sectors. The more the illegal sector of the economy expands, the less tax revenue sources are reduced and the government's tax revenues decrease. The expansion of the illegal sector also has an inappropriate impact on economic and macro-economic planning and policy-making. In a decision-making system, policymakers make decisions based on an information system containing statistical indicators. If the information system is influenced by the illegal sector, policy-making will

THIS WORK IS LICENSED UNDER A CREATIVE COMMONS ATTRIBUTION 4.0 INTERNATIONAL LICENSE

not produce the desired results, because on the one hand, resources and on the other hand, results are evaluated with errors. In general, the general idea, supported by a large body of empirical data, is that the informal economy is an obstacle to economic development because it hinders foreign investment, foreign aid, private sector investment, taxation, entrepreneurship, and planning. Past research has also shown a causal relationship between the informal economy and reduced growth and investment, capital flows and liquidity crises, misallocation of resources, increased government spending and reduced government revenues, increased income inequality and increased poverty, inflation, and lower living standards for the general public. Some shortcomings in the structure of political power and decision-making processes, as well as how the people play their institutionalized role in the aforementioned processes, have caused problems in the formation of formal restrictions and their implementation, which create the basis for the expansion of illegal activities. Also, the existence and spread of administrative corruption can contribute to the growth of this phenomenon and expand the illegal economy. Favorable cultural contexts can also be effective in the continuation of illegal and clandestine production activities and their growth. Also, in Iran, the religious beliefs of the people also play a decisive role in the formation of a set of informal restrictions. In addition, the social characteristics of households and ethnic and tribal issues, along with the aforementioned cultural factors, have provided a suitable environment for participation in illegal and clandestine production activities. The above factors encompass a wide range of economic, political, legal, social, cultural and geographical characteristics of the country, which it is not possible to include all of them as quantitative variables within the framework of the intended measurement model. Therefore, an attempt is made to identify, as far as possible, the variables effective in reducing or expanding the illegal economy, using macroeconomic variables, and to provide suggestions to eliminate existing deficiencies and ultimately reduce the illegal economy.

2. PURPOSE

Based on the nature (purpose) of the present research, first, based on empirical studies and relevant theoretical literature, the economic factors affecting the illegal economy are identified and then the illegal economy variable is calculated quantitatively. Then, using econometric methods, the effects of these factors on the illegal economy variable are measured and analyzed. Finally, based on the estimated results, suggestions are presented for possible improvement of the situation.

3. METHODOLOGY

This research is applied in terms of purpose and the research is also regression in terms of analysis. So that multivariate linear regression models and Microfit software have been used for data analysis. The statistical population of the research includes countries whose data and information are available in the World Bank database, and among these countries, the Islamic Republic of Iran has been selected through purposive and accessible sampling. Documentary method was used to collect information related to the literature and research background, and data related to research modeling was extracted from databases. In this research, due to the type of data studied, the time series data econometric method was used and the research model is estimated using the auto-explanatory vector method with wide lags. It should be noted that in ARDL models, changes in a variable are explained by the lags of that variable itself, the values of other variables, and their lags. In the ARDL method, in addition to estimating the short-term dynamics of the model, the long-term relationship between the model variables is also estimated. Pesran and Shin (1995) showed that one of the advantages of the ARDL method is that it can obtain consistent estimates of the long-term coefficients regardless of whether the variables are $I(0)$ or $I(1)$.

4. FINDINGS

The illegal economy constitutes an important part of the economy in many countries, especially developing countries, and plays a major role in creating employment, production, and income. Accordingly, in the present study, the volume of the illegal economy was first calculated using the cash ratio method and then the desired model was fitted, the main variables of which are also introduced below.

- Tax burden: One of the set of formal restrictions affecting the economic activities of individuals in society is the laws and regulations related to the collection of various taxes and government fees. Evasion of paying taxes and fees by concealing activities or overstating expenses or understating income, etc., is a phenomenon

that is common in more or less all countries and is considered an important component of illegal production. The extent of this phenomenon and its importance in different societies depend on factors such as: the coherence and efficiency of the tax system, the tax culture of the society, and the rate of taxes and government fees.

- Trade restrictions: In many countries, especially developing countries, trade restrictions are not only applied through the tariff system, but these barriers are also realized in the form of banning the import or export of some items in general or temporarily, cutting off or limiting trade relations with a specific country or countries, making conditional or quotas on the import or export of a number of goods, etc. During the period under review, such restrictions have been imposed in Iran using a combination of trade and exchange regulations and have played an important role in the country's trade policies. This fact, along with the expectation formed in the literature on the illegal economy, regarding the importance of the relative volume of smuggling of goods in the total illegal and hidden production of developing countries, highlights the need to pay sufficient attention to the factors affecting this part of the black economy in Iran.
- In addition to the legal restrictions governing foreign trade, the flow of exchange and distribution of goods and services within the country can also be subject to supervisory, rationing, and pricing policies, the non-observance of which is tantamount to economic agents choosing to engage in illegal economic activity. It seems that during the period under review, government policies in this area have been accompanied by numerous and significant fluctuations. In particular, the outbreak of Iraq's imposed war against Iran naturally provided a suitable platform for expanding the scope of such restrictions.
- It is expected that as legal restrictions on foreign trade become less widespread, smuggling imports and exports will be less welcome and the size of the illegal economy will decrease. Such an expectation is consistent with both the logic of the relationship between legal restrictions and the formation of the illegal economy and with the policy prescriptions for combating the phenomenon of smuggling of goods through trade liberalization, which are evident in the literature on the subject.
- Consumer Price Index: The growth of the general level of consumer prices can affect the size of the illegal economy in various ways. The growth of this index can lead to the expansion of poverty. Considering the inequality of income distribution in the country, it can be expected that with the increase in the general level of consumer prices, more households will fall below the poverty line. Empirical observations also confirm the existence of such a relationship in the case of Iran. The inability to provide a minimum income sufficient to make a living through legal activities can be considered an effective factor in justifying the risks of individuals turning to illegal economic activities. Therefore, it is expected that with the expansion of the phenomenon of poverty, the size of the illegal economy will also grow, as a result, it can be expected that there will be a positive correlation between fluctuations in the general level of consumer prices and the size of the illegal economy.
- Unemployment: In measuring the illegal economy and related issues, most studies that have gone beyond the role of taxes in determining the causes of the emergence and growth of this phenomenon have considered unemployment as a factor affecting the spread of this phenomenon. Despite such theoretical agreement, there is serious disagreement and ambiguity regarding the direction of this factor's impact on the volume of the illegal economy. On the one hand, it is argued that with the spread of unemployment, the incentive to work in illegal areas increases, so we should expect an increase in the volume of the illegal economy, but on the other hand, it is argued that the unemployment rate is an indicator of macroeconomic performance and its increase can be a sign of the beginning of a period of economic recession and a decrease in demand for labor, both for formal activities and for illegal production. Thus, we can expect a decrease in the size of the illegal economy at the same time as unemployment increases.
- Economic growth: To the extent that increased economic growth is a sign of a country's increasing level of development, it can be expected that changes in this indicator have had an inverse effect on the relative size of the illegal economy. The more efficient the ruling legal order (the rationalization of legal restrictions and the efficiency of the organization implementing the restrictions and how to monitor their implementation), changes in social norms and values, and the prevalence of lawfulness, the coherence and authority of the state and social acceptance of its role, and the reduction of poverty and unemployment, all of which occur in parallel with and along with the improvement of the level of development of countries, provide the necessary grounds for reducing the volume of the illegal economy. But apart from the shortcomings that this indicator

has in explaining the development status of countries and thus making it ambiguous to judge the direction of its impact on the size of the illegal economy, there is another problem, which is that economic growth, like unemployment, is an indicator that indicates the general state of the country's macroeconomics, and its fluctuations reflect changes in macroeconomic and business conditions in all areas of economic activity, including hidden and illegal production. Therefore, from this perspective, it can be expected that with an increase in the value of this variable, the size of the illegal economy will also change incrementally, and vice versa.

5. CONCLUSION

Based on the results of the estimation, the following conclusions and suggestions are presented:

1. The positive impact of economic growth developments on the relative size of the illegal economy can be considered as confirmation of the view that this indicator, rather than being an indicator of the level of development of the country, is an indicator of the general macroeconomic situation of the country and its position in terms of economic cycles. Its positive fluctuations mean an improvement in the overall level of economic activities, both legal and illegal, and therefore, in this case, we can also witness the growth of the volume of the illegal economy.
2. The results show that removing some of the official restrictions on foreign trade, in the presence of serious social, cultural, economic, and geopolitical factors, has been effective in intensifying the smuggling trade. In the continued inefficiency of the government in formulating, implementing, and supervising the implementation of laws and regulations, it can ultimately lead to a change in the composition of smuggled goods and will not have much effect in reducing it.
3. The growth of the consumer price index in recent years has played an important role in shaping the trend of developments in the illegal economy in Iran during the aforementioned period. The repetition and continuation of such growth, as explained earlier, can provide a very favorable environment for individuals to turn to illegal and hidden production activities in various ways (spreading poverty). Therefore, curbing inflation, in addition to other economic and social goals, can be a determining factor in stopping the trend of increasing the volume of the illegal economy in the country.
4. The results of the estimates indicate that fluctuations in the tax burden have a significant impact on determining the size of the illegal economy. In general, if we are seeking to increase the tax burden with the aim of increasing government tax revenues, such an increase should be gradual, because otherwise, at least in the short term, we will witness the expansion of the size of the illegal economy and the failure to achieve the stated goal.
5. The positive coefficient of the unemployment rate in the model also indicates that with the increase in the unemployment rate and the lack of suitable jobs, individuals and, consequently, the economy are pushed towards illegal and hidden production activities, and this, in turn, causes an increase in the volume of the illegal economy. Therefore, it is clear that the best possible way to deal with this is to control the unemployment rate and create suitable job opportunities.
6. It seems that in the current state of the country's legal system, at least in areas where the implementation of approved policies depends on the participation and legal acceptance of society, achieving the goals of the appropriate policies is far from expected. In such a situation, trade liberalization can, in practice, lead to a further liberation and reduction of the state's power in exercising sovereignty. In other words, it is the empowerment of the state that leads to the rationalization of restrictions and the improvement of the quality of their implementation and supervision (regardless of the number of restrictions). When the state is inefficient, formal restrictions (whether too many or too few) can be an obstacle to improving the level of development and also a basis for the expansion of the illegal economy. Strengthening the government's capabilities in exercising sovereignty, by increasing its expertise and management capabilities, through being bound by meritocracy in attracting and promoting them, increasing people's participation in designing and drafting laws and regulations (creating formal institutions), organizing and implementing them, and also supervising their implementation, through expanding the intervention of judicial and civil institutions in these matters, is the main solution to get out of this situation and achieve a desirable legal system (within the framework of a non-authoritarian approach).

Keywords: Illegal Economy, Economic Growth, Economic Factors, Coexistence Vectors.

تحلیلی بر عوامل تأثیرگذار بر اقتصاد غیرقانونی در ایران

سیامک شکوهی فرد^۱، علی سلمانپور رنوز^{۲*}، ایرج لطفی^۳، مراد نصیری مغانلو^۴

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۶ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹ | انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

چکیده

در یک تقسیم‌بندی کلی، اقتصاد هر کشور را می‌توان به دو بخش قانونی و غیرقانونی تقسیم نمود. اقتصاد غیرقانونی دربرگیرنده بسیاری از فعالیت‌هایی است که مورد تأیید و قبول جامعه و مقامات دولتی و قضائی نمی‌باشند. با در نظر گرفتن این موضوع که اقتصاد غیرقانونی در عین ناآشکار بودن می‌تواند از پتانسیل سرمایه‌ای بالائی برخوردار باشد که اگر چنین پتانسیلی به سمت اقتصاد قانونی سوق داده شود، می‌توان با اتکاء به قابلیت‌های جامعه در چارچوب قوانین حقوقی و همچنین بهره‌گیری صحیح از منابع و عوامل تولید، حرکت به سمت رشد اقتصادی معقول و پایدار را تسریع و تسهیل نمود. در این راستا برای بررسی مدل تحقیق، ابتدا پائینی متغیرهای موجود را توسط آزمون دیکی فولر تعمیم یافته مورد بررسی قرار داده و سپس به کمک مدل خود توضیح برداری با وقفه‌های گسترده و الگوی تصحیح خطا حجم اقتصاد غیرقانونی بررسی شده و همچنین با به‌کارگیری آزمون جوهانسن جوسیلیوس بردارهای همگرایی را تعیین و اثر تکانه‌های وارده بر بردارهای هم‌انباشتگی، بحث و تجزیه و تحلیل می‌شود. نتایج حاصله نشان می‌دهند که اقتصاد غیرقانونی در ایران تحت تأثیر متغیرهای رشد اقتصادی، محدودیت‌های تجاری، نرخ بیکاری، بار مالیاتی و شاخص قیمت مصرف کننده می‌باشد.

کلید واژه‌ها: اقتصاد غیرقانونی، رشد اقتصادی، عوامل اقتصادی، بردارهای هم‌انباشتگی

۱. باشگاه پژوهش‌گران جوان و نخبگان، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.

۲. دانشیار، گروه اقتصاد، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

ایمیل نویسنده مسئول: Ali_Salmanpour@marandiau.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری، گروه حقوق، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۴. مربی، گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

مقدمه

در یک تقسیم‌بندی، اقتصاد هر کشور را می‌توان به دو بخش قانونی و غیرقانونی تقسیم نمود. ملاک این تقسیم‌بندی قابلیت ثبت و گزارش فعالیت‌های اقتصادی به‌صورت رسمی و قانونی است. اقتصاد غیرقانونی دربرگیرنده بسیاری از فعالیت‌های قانونی و غیرقانونی است که مورد تأیید و قبول جامعه و مقامات دولتی و قضائی نمی‌باشند. فعالیت‌هایی مانند: تبادل کالاهای دزدی، تجارت مواد مخدر، فساد، قماربازی و قاچاق کالا؛ نمونه‌هایی از فعالیت‌های غیرقانونی و اموری از قبیل عدم گزارش درآمدهای تحقق‌یافته، مزایای شغلی، تخفیفات نقدی ویژه کارکنان و تهاثر کالاهای مجاز جهت اجتناب از پراخت مالیات نیز نمونه‌هایی از فعالیت‌های قانونی مشمول اقتصاد غیرقانونی می‌باشند (Shakibaei & Raeispour, 2007: 17).

برای اقتصاد غیرقانونی از تعبیر مختلفی همچون اقتصاد سایه، اقتصاد غیررسمی، اقتصاد پنهان، اقتصاد زیرزمینی استفاده شده است. (Naderan & Sedighi, 2009:1) در بخش اقتصاد غیرقانونی همانند اقتصاد قانونی، کالاها و خدمات تولید می‌شوند، اشتغال و درآمد ایجاد می‌شود، اما فعالیت‌ها در این بخش غیرقانونی بوده و در آمارها نیز منعکس نمی‌شود و به دلیل طبیعت غیرقانونی آن، موضوع بسیار مهمی را برای دولت و جامعه تشکیل می‌دهد.

اقتصاد غیرقانونی به دلایل مختلفی مانند اجتناب از پرداخت مالیات بردرآمد، ارزش افزوده و دیگر مالیات‌ها، خودداری از پرداخت هزینه‌های تأمین اجتماعی، اجتناب از رعایت معیارهای قانونی مشخص مانند حداقل دستمزد، بیشترین ساعات کار و اجتناب از رعایت روش‌های اداری مشخص از چشم مقامات عمومی پنهان نگه داشته می‌شود. شواهد فراوانی دال بر رشد فزاینده فعالیت‌های اقتصاد غیرقانونی به‌ویژه از دهه ۷۰ میلادی وجود دارد. یعنی زمانی که حضور و فعالیت‌های دولت در اقتصاد سراسر دنیا پررنگ‌تر شده است. این موضوع می‌تواند آثار زیانباری را بر تحلیل‌ها و سیاست‌گذاری‌ها و تخصیص منابع ایجاد کند. لذا با وجود اقتصاد غیرقانونی به احتمال زیاد سیاست‌های دولت بر پایه متغیرهای کلان اقتصادی ناموفق خواهد بود. به همین دلیل است که بسیاری از کشورها چه توسعه یافته و چه در حال توسعه سعی در برآورد اقتصاد غیرقانونی دارند (Hui- Kuang Yu et al, 2006: 471).

یکی از ضرورت‌های شناخت و اندازه‌گیری این نوع فعالیت‌های اقتصادی، تأکید بر لزوم محاسبه این اقلام در تهیه حساب‌های ملی کشورها می‌باشد. با توجه به گستردگی اقتصاد غیرقانونی در کشورهای در حال توسعه، واحدهای اقتصادی فعال در این بخش، نقش عمده‌ای در اقتصاد و حساب‌های ملی این کشورها دارند و بنابراین لزوم آگاهی از روند و حجم فعالیت‌های اقتصاد غیرقانونی به‌منظور تجویز سیاست‌های کارآ و درست، از اهمیت بالایی برخوردار است. بر اساس مطالعه شاترجی^۱ و همکاران (۲۰۰۳) در کشورهای در حال توسعه که زیرساخت‌های اقتصادی نقش مهمی در رشد اقتصادی این کشورها دارند، افزایش بخش غیرقانونی اقتصاد در صورتی که جایگزین بخش قانونی شود، منجر به فرسایش و کاستی در پایه‌های مالیاتی می‌شود که نتیجه آن نیز تولید کمتر بخش قانونی و درنهایت رشد اقتصادی پایین‌تر می‌باشد. اقتصاد غیرقانونی علاوه بر تأثیر بر رشد اقتصادی، بر بخش‌های دیگر اقتصادی نیز تأثیرگذار است. هرچه بخش غیرقانونی اقتصاد گسترده‌تر شود منابع دریافت مالیات کاسته شده و درآمدهای مالیاتی دولت تقلیل می‌یابد. همچنین گسترش بخش غیرقانونی، تأثیر نامناسبی بر برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی و کلان دارد. در یک نظام تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاران بر اساس یک نظام اطلاعاتی حاوی شاخص‌های آماری تصمیم‌گیری می‌کنند. اگر نظام اطلاعاتی تحت تأثیر بخش غیرقانونی باشد، سیاست‌گذاری‌ها نیز نتیجه مورد نظر را نخواهد داد، زیرا از طرفی منابع و از طرف دیگر نتایج با خطا مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. (Mehrabi Boshrahadi, 2011: 181)

چاگ و اوپال^۲ (۱۹۸۶) در بررسی آثار اقتصاد غیرقانونی، بیان می‌کنند که وجود اقتصاد غیرقانونی در یک کشور همانند وجود غده سرطانی در بدن انسان است که به آهستگی، اما یقیناً، گسترش سراسری می‌یابد تا به زوال نهایی جامعه منجر شود. اقتصاد غیرقانونی، تمامی سطوح اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و قضائی یک جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

برخی نارسائی‌ها در ساختار قدرت سیاسی و فرایندهای تصمیم‌گیری و نیز چگونگی ایفای نقش نهادهای شده مردم در فرایندهای مذکور باعث شده است تا در شکل‌گیری محدودیت‌های رسمی و نحوه اجرای آن‌ها مشکلاتی پدید آید که زمینه‌ساز گسترش

1. Chatterjee.

2. Chugh & Uppal.

فعالیت‌های غیرقانونی شود. همچنین وجود فساد اداری و گسترش آن می‌تواند به رشد این پدیده کمک کرده و اقتصاد غیرقانونی را گسترش دهد. زمینه‌های مساعد فرهنگی نیز می‌توانند در تداوم فعالیت‌های تولیدی غیرقانونی و پنهان و رشد آن‌ها موثر باشند. همچنین در ایران، باورهای مذهبی مردم نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری مجموعه محدودیت‌های غیررسمی دارند. علاوه بر این‌ها، خصوصیات اجتماعی خانوارها و مسائل قومی و قبیله‌ای در کنار عوامل فرهنگی مذکور، بستر مناسبی را برای حضور در فعالیت‌های تولید غیرقانونی و پنهان فراهم کرده است.

عوامل فوق، گستره وسیعی از ویژگی‌های اقتصادی، سیاسی، حقوقی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی کشور را در بر می‌گیرند که گنجانیدن همگی آن‌ها به صورت متغیرهای کمی در چارچوب الگوی اندازه‌گیری موردنظر، امکان‌پذیر نیست. بنابراین کوشش می‌شود با استفاده از متغیرهای اقتصاد کلان، تا حد امکان ضمن شناسایی متغیرهای موثر در کاهش یا بسط اقتصاد غیرقانونی؛ پیشنهاداتی را نیز در جهت رفع نقایص موجود و در نهایت کاهش اقتصاد غیرقانونی ارائه گردد. در این راستا ساختار پژوهش حاضر نیز بدین صورت است که ابتدا مبانی نظری مربوط به موضوع پژوهش ارائه شده و به دنبال آن مطالعات تجربی انجام شده در رابطه با موضوع تحقیق بیان می‌گردند. در ادامه، مدل تحقیق و متغیرهای آن معرفی شده و سپس نتایج برآورد مدل ارائه و تحلیل می‌گردند. در پایان نیز نتیجه‌گیری و پیشنهادات تحقیق بیان می‌شوند.

مبانی نظری

۱. فساد

در جوامع گوناگون، برحسب نگرش‌ها و برداشت‌ها، تعاریف گوناگونی از فساد به عمل آمده است. ریشه فساد فعل لاتین "rumpere" به معنای «شکستن» است. بنابراین در فسادچیزی می‌شکند یا نقض می‌شود. این چیز ممکن است رفتار اخلاقی یا شیوه قانونی یا غالباً مقررات حقوقی و اداری باشد. (Shokouhifard, 2020) فساد به تمامی شکل‌های گوناگون انحراف یا اعمال قدرت شخصی و استفاده نامشروع از مقام و موقعیت شغلی قابل اطلاق است. (Sardari, 2002) فساد زمانی پدیدار می‌شود که انحراف در نظام مقررات و سیاست‌گذاری زمینه آن را فراهم کرده و نهادهای بازدارنده آن اعم از قضائی و دواتی نیز ضعیف عمل کنند. فساد ریشه در تاریخچه اجتماعی و فرهنگی ملل، در توسعه سیاسی و اقتصادی آن‌ها و همچنین در سنت‌ها، سیاست‌های بوروکراتیک و مقررات قضائی کشورها پایه گذاری شده است. (Akca, 2006: 29)

براساس تعریف سازمان بین المللی شفافیت^۳، فساد سوء استفاده از قدرت سپرده شده برای منافع شخصی است. فساد موجب کاهش اعتماد، تضعیف دموکراسی، جلوگیری از توسعه اقتصادی و تشدید نابرابری، فقر و بحران زیست محیطی می‌شود. براساس این تعریف، افشای فساد و بازخواست مفسدان فقط در صورتی می‌تواند اتفاق بیفتد که نحوه عملکرد فساد و سیستم‌هایی که این فساد را امکان پذیر می‌سازند، شناسایی گردند. (Transparency International, 2018)

۱-۱. گسترش فساد اقتصادی

یکی از نتایج اجتناب‌ناپذیر رشد نامتوازن اقتصادی را می‌توان ظهور جلوه‌هایی از فساد اقتصادی دانست. در شرایطی که دولت به عنوان اصلی‌ترین بازیگر اقتصادی تلقی می‌شود، طبعاً امکان ضابطه‌زدایی اقتصادی از سوی نیروهای دولتی افزایش می‌یابد این امر منجر به فساد اقتصادی گردیده و زمینه را برای ظهور جلوه‌هایی از رضایت محدود و ناپایدار فراهم می‌سازد. به‌طور کلی، فساد اقتصادی در شرایطی شکل می‌گیرد که کارگزاران اجرایی و اداری، ضوابط پذیرفته شده قانونی را نادیده انگاشته و منافع اقتصادی خود را بر منافع عمومی و حکومتی ترجیح دهند. اگرچه فساد اقتصادی در تمامی جوامع وجود دارد، اما در جوامع در حال گذر از فراگیری و تنوع بیشتری بر خوردار می‌باشد. (Shokouhifard, 2024: 173)

به جهت اهمیت پدیده فساد در دنیا، تاکنون چندین شاخص برای اندازه‌گیری آن ارائه شده است. شاخص ادراک فساد (CPI)^۴ یکی از مهم‌ترین شاخص‌هایی است که توسط سازمان بین‌المللی شفافیت ارائه شده و به اندازه‌گیری فساد و مقایسه آن‌ها در کشورهای

3. Transparency International.

4. Corruption Perceptions Index.

مختلف می‌پردازد (Transparency International, 2018). در تازه‌ترین گزارش سازمان بین‌المللی شفافیت از شاخص ادراک فساد در سال ۲۰۲۳، ایران در میان ۱۸۰ کشور موجود در این شاخص در رتبه ۱۴۹ قرار گرفته است. امتیاز ایران در این شاخص ۲۴ بوده و در رتبه‌ای بسیار پایین در سطح منطقه و جهان قرار گرفته است. وضعیتی که حتی اگر نخواهیم آن را با شیوع چشم‌گیر فساد در بخش دولتی مترادف بدانیم، حداقل می‌توان به بی‌اعتمادی کارشناسان و فعالان بخش خصوصی به عملکرد نهادهای دولتی تعبیر کرد و آن را هشدار جدی برای نظام اقتصادی و حقوقی کشور قلمداد کرد. گفتنی است امتیاز ایران در این شاخص، ضعیف‌ترین امتیاز از سال ۲۰۰۹ تاکنون است (Transparency International, 2023).

مشاهده می‌شود که جمهوری اسلامی ایران با وجود داشتن آموزه‌ها و تعالیم اسلامی، ارزشی و اخلاقی در زمینه فساد، رتبه و جایگاه مناسبی ندارد. این امر نشان‌دهنده ضرورت انجام اقدامات و سیاست‌گذاری‌های کلان برای مبارزه با فساد و کاهش شکاف بین وضع موجود و وضع مطلوب می‌باشد. این در حالی است که در سیاست‌های کلی ابلاغی توسط مقام معظم رهبری بر هر دو موضوع اندازه دولت و جلوگیری از اقدامات، فعالیت‌ها و زمینه‌های فسادزا تأکید شده و این دو موضوع در بندهای ۱۵ و ۱۸ به وضوح منعکس شده است (Shokouhifard, 2024: 175). اما تاکنون عملاً گام مهمی در راستای کنترل فساد و بهبود رتبه‌بندی ایران در گزارشات بین‌المللی مربوط به فساد انجام نشده است.

بر این اساس و با مطالعه و بررسی مجموعه علل، عوامل و پیامدهای فساد اقتصادی، همچنین جایگاه جمهوری اسلامی ایران در شاخص‌های جهانی فساد، آمار و اطلاعات تعداد پرونده‌های عناوین مجرمانه‌ی اقتصادی در دستگاه قضائی کشور و نیز وضعیت جزئیات معوقات بانکی کشور و... این نتیجه دست‌یافتنی می‌باشد که فساد کارکرد ضد توسعه‌ای در جمهوری اسلامی ایران داشته است.

۲. اقتصاد غیرقانونی

به علت ممنوع بودن انجام برخی از فعالیت‌های اقتصادی، براساس قوانین و مقررات جاری کشور و نیز به علت خودداری از پرداخت مالیات یا سایر عوارض و مخفی ماندن از برخی کنترل‌های قضائی و دولتی، بخشی از عملکرد عمومی اقتصاد کشورها به عمد از دید مأموران و واحدهای جمع‌آوری آمار و اطلاعات پنهان نگه داشته می‌شوند، این گروه از فعالیت‌های اقتصادی را اقتصاد غیرقانونی می‌نامند (Mohabati, 2019).

۱-۲. آثار اقتصاد غیرقانونی

بهاگواتی و هانسن^۵ (۱۹۷۳) استدلال نموده‌اند که قاچاق کالا، رفاه را افزایش نمی‌دهد و تنها در چارچوب شرایط خاصی، شاهد بهبود رفاه، با وجود قاچاق در اقتصاد خواهیم بود. آن‌ها می‌افزایند، اعمال درجه خاصی از حمایت از تولید در حضور قاچاق، نسبت به زمانی که قاچاق نباشد، رفاه کمتری را تولید می‌کند. در زمینه آثار کلان اقتصادی این پدیده نیز مطالعاتی انجام شده است. شاید مهم‌ترین و مجادله‌آمیزترین زمینه قابل توجه در این نگرش، اثر اینگونه فعالیت‌ها بر رشد تولید باشد. فری و وک‌هانمان^۶ (۱۹۸۴) مدعی هستند که رشد اقتصاد غیرقانونی، نرخ رشد تولید ناخالص داخلی را کاهش می‌دهد، چرا که باعث می‌شود نهادهای تولیدی (به‌ویژه نیروی کار) از اقتصاد قانونی خارج شوند. اشنایدر^۷ (۲۰۰۷) نیز ضمن تأیید این موضوع بیان می‌نماید که کاهش اساسی در اقتصاد غیرقانونی منجر به افزایش معنی‌دار در درآمدهای مالیاتی و در نتیجه مقدار و کیفیت بیشتر کالاها و خدمات عمومی می‌شود که نهایتاً می‌تواند منجر به افزایش رشد اقتصادی گردد.

بررسی آثار اقتصاد غیرقانونی بر سایر متغیرهای اقتصاد کلان، بخش‌های دیگری از تلاش‌های پژوهش‌گران در چنین رویکردی به آثار این پدیده بوده است. فری و وک‌هانمان (۱۹۸۴) عنوان کرده‌اند که افزایش اقتصاد غیرقانونی به کاهش نرخ مشارکت نیروی کار و نیز ساعات کار در بخش رسمی می‌انجامد. گرچه گیلز^۸ (۱۹۹۹)، اثر این پدیده بر نرخ مشارکت نیروی کار را مبهم توصیف می‌کند و حتی شواهدی تجربی مبنی بر مثبت بودن آن در مورد اقتصاد نیوزلند ارائه می‌نماید.

5. Bhagwati & Hansen.

6. Frey & Weck-Hanneman.

7. Schnider.

8. Giles.

توماس^۹ (۱۹۸۹)، عنوان می‌نماید که فرار مالیاتی، موجب مخدوش شدن عدالت مالیاتی می‌شود و گیلز (۱۹۹۹) نیز این ادعا را تأیید می‌کند. باتاچاریا^{۱۰} (۱۹۹۹) نیز معتقد است که برقرار نبودن عدالت مالیاتی منجر به گریز از پرداخت مالیات می‌شود. بدین ترتیب نوعی مدار بسته در این زمینه تشکیل می‌گردد که پدیده فرار مالیاتی را تشدید می‌کند. باتاچاریا (۱۹۹۹) همچنین شواهدی تجربی در مورد اثر مثبت معنی دار اقتصاد غیرقانونی روی مخارج خانوار، به‌ویژه کالاهای بادوام ارائه می‌کند. همچنین اشنایدر (۲۰۰۷) پژوهش‌هایی ارائه نموده است که به اثر مثبت اقتصاد غیرقانونی بر مصرف انرژی پرداخته است. باتاچاریا (۱۹۹۹) در چارچوب یک الگوی ساده اقتصاد کلان، نشان می‌دهد که فرار مالیاتی، ضریب تکاثر را کاهش می‌دهد. گیلز (۱۹۹۹) نیز بیان می‌کند که رشد اقتصاد غیرقانونی بخش فزاینده‌ای از عرضه پول را که تحت کنترل نیست، بالا می‌برد و لذا سیاست تورمی را تحلیل می‌برد.

رویکردهای توسعه‌ای و نهادگرایی نیز به آثار محیطی پیدایش و رشد فعالیت‌های اقتصادی غیرقانونی پرداخته‌اند که در قضاوت نهایی پیرامون منافع و معایب ناشی از حضور و گسترش این پدیده و در نتیجه، نحوه برخورد با آن تأثیر دارد. فری و وک‌هانمان (۱۹۸۴) در یک ارزیابی کلی از فواید و هزینه‌های اجتماعی اقتصاد غیرقانونی، بهره‌وری بالای این بخش از فعالیت‌های اقتصادی را عمده‌ترین مزیت آن و غیرقانونی بودن بخش بزرگی از آن را عمده‌ترین ضرر آن اعلام می‌کند، چرا که منجر به شکست قوانین و مقررات می‌شود. گیلز (۱۹۹۹) با مرور ادبیات آثار فرار مالیاتی و اشاره به نتایجی از قبیل کاهش مسئولیت‌پذیری اجتماعی افراد و بنگاه‌ها، بیان می‌کند که فعالیت در اقتصاد غیرقانونی، تهدیدی جدی برای هر دو سیاست مالی و پولی و به موازات آن، برای قانون است. با رشد حجم نسبی اقتصاد غیرقانونی، پتانسیل فساد سیاسی و مالی، رشد می‌کند. همچنین به موازات آن پدیده‌ها، رشد فرار مالیاتی نیز به افزایش بدبینی درباره نقش و قدرت دولت و کارایی نظام مالیاتی می‌انجامد. این موضوع نیز در ادامه، حمایت عمومی برای فلسفه رعایت داوطلبانه، که پایه ثبات نظام مالیاتی در بسیاری از جوامع دموکراتیک است، را کاهش خواهد داد به‌طور خلاصه، ایده کلی که داده‌های تجربی زیادی آن را تأیید کرده، این است که اقتصاد غیرقانونی، مانعی برای توسعه اقتصادی محسوب می‌شود زیرا مانعی برای سرمایه‌گذاری خارجی، کمک‌های خارجی، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، مالیات‌ها، کارآفرینی و برنامه‌ریزی می‌باشد (Shokouhifard, 2022).

۳. جرایم اقتصادی

یکی از مهم‌ترین و پرتعدادترین پرونده‌های موجود در دادگاه‌ها مربوط به جرایم اقتصادی^{۱۱} است که بخش زیادی از پرونده‌های مراجع قضایی را تشکیل می‌دهد. جرایم اقتصادی در حقوق جزا، جرایمی است که اثرات و تبعات آن در ابعاد کلانی بر اقتصاد اجتماعی تأثیرگذار است. درخصوص جرایم اقتصادی، ماهیت اقتصادی آن اهمیت ندارد، بلکه اثر جرم است که آن را در دسته جرایم اقتصادی قرار می‌دهد. ممکن است وقوع جرم به‌صورت مستقیم ارتباطی به مسائل اقتصادی نداشته باشد اما اثرات آن باعث می‌شود تا اقتصاد جامعه دچار اختلال شود.

در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، جرایم اقتصادی در سطح کلان یعنی اختلال در نظام اقتصادی کشور را افساد فی الارض در نظر گرفته و برای مرتکب آن مجازات اعدام تعیین شده است. جرایم اقتصادی از این منظر حائز اهمیت است که باتوجه به شرایط اقتصادی جامعه، بخش زیادی از پرونده‌ها در محاکم قضایی و دادگاه‌ها مخصوص به جرایم اقتصادی است. لازم به ذکر است که حدود دو هزار عنوان مجرمانه در مجموعه قوانین کیفری کشور شناسایی شده که در این میان، بسیاری از آن‌ها می‌توانند از جرایم اقتصادی به‌شمار آیند. مهم‌ترین مصادیق جرایم اقتصادی عبارتند از: قاچاق کالا و ارز و اختلال در نظام ارزی کشور، پولشویی، احتکار، اختلاس، رانت، ربا و... (Lotfi, 2017: 148)

پیشینه تحقیق

اقتصاد غیرقانونی با ایجاد اختلال و تحریف در فعالیت‌های اقتصادی مختلف، باعث از بین رفتن نظارت و ناتوانی در اتخاذ سیاست‌های

9. Thomas.

10. Bhattacharyya.

11. Economic Offences.

اقتصادی بهینه و موثر می‌گردد. با توجه به این که تنها عده‌ی محدودی از فعالیت‌های غیرقانونی بهره‌میبند، لذا اثرات منفی آن بر ثروت شهروندان سالم ملموس و زیاد می‌باشد. مطالعات مختلفی به ارزیابی اقتصاد غیرقانونی و بررسی ابعاد و اثرات آن پرداخته‌اند که در ادامه مورد بررسی واقع می‌شوند. در این راستا، ابتدا مطالعات داخلی و سپس مطالعات خارجی پیرامون موضوع مطالعه ارائه می‌گردد.

مطالعات داخلی

عمادزاده و طباطبائی (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای به تحلیل اقتصاد غیرقانونی و عوامل موثر بر آن در منتخبی از کشورهای توسعه یافته پرداخته‌اند. ایشان در این مطالعه از روش داده‌های تابلویی به منظور بررسی تأثیر متغیرهای اقتصادی و غیراقتصادی بر اقتصاد زیرزمینی پرداخته‌اند. نتایج این مطالعه با استفاده از روش داده‌های تابلویی نشان می‌دهد که در کشورهای توسعه یافته؛ سن، جنسیت، درصد اشتغال در بخش خدمات، سطح دانش عمومی، خود ارزیابی سیستم مالیاتی و درصد رشد GDP با اقتصاد غیرقانونی رابطه معکوس داشته و درصد اشتغال در بخش کشاورزی، نرخ نهایی مالیات و نرخ تورم، با اقتصاد غیرقانونی رابطه مستقیم دارند. نصرالهی و اردکانی (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای به تخمین اقتصاد غیرقانونی و بررسی اثر آن روی آلودگی هوا در اقتصاد ایران طی دوره ۸۶-۱۳۵۴ پرداخته‌اند. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که میانگین نسبت حجم اقتصاد غیرقانونی به تولید ناخالص داخلی طی دوره مطالعه معادل ۱۲/۲۵ درصد بوده و به طور متوسط، به ازای هر یک واحد افزایش در اندازه اقتصاد غیرقانونی، آلودگی هوا به مقدار ۰/۱۷ درصد افزایش می‌یابد.

شکیبایی و شادمانی (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای اقتصاد غیرقانونی ایران طی بازه زمانی ۱۳۸۶-۱۳۹۹ را با استفاده از مدل سازی فازی چندمرحله برآورد نموده‌اند. نتایج مطالعه نشان می‌دهند که اثرگذاری تولید بخش خانوار بر روی اندازه اقتصاد غیرقانونی در ایران رو به کاهش است. همچنین اندازه اقتصاد غیرقانونی ایران طی این بازه زمانی به طور میانگین ۱۳ درصد تولید ناخالص داخلی برآورد گردیده است. نصرالهی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهش خود اثر اقتصاد غیرقانونی بر کیفیت زندگی با استفاده از مدلیابی معادلات ساختاری و روش علل چندگانه-شاخص چندگانه بررسی شده است. نتایج به دست آمده حکایت از تأثیر مثبت اقتصاد غیرقانونی بر کیفیت زندگی دارد. رحیمزاده و همکاران (۱۴۰۱) در مطالعه خود تأثیر فساد (اقتصاد غیرقانونی) بر شمول مالی در ایران و کشورهای منتخب عضو سازمان همکاری اسلامی طی بازه زمانی ۲۰۲۰-۲۰۰۵ را با استفاده از روش گشتاورهای تعمیم یافته سیستمی برآورد نموده‌اند. نتایج مطالعه نشان می‌دهند که در سطح معناداری ۵ درصد، مقدار باوقفه شمول مالی، سطح تولید ناخالص داخلی سرانه و آموزش بر شمول مالی، تأثیر مثبت و معناداری دارند. همچنین، تأثیر فساد بر شمول مالی، منفی و معنادار است. در سطح معناداری ۵ درصد، تأثیر گسترش کاربران اینترنتی و مشترکان تلفن همراه، بر شمول مالی مثبت و معنادار بوده و بالا بودن سهم زنان از کل جمعیت بر شمول مالی، تأثیر منفی و معناداری دارد. همچنین براساس نتایج، پیشنهاد می‌کنند که سیاست‌گذاران با کاهش انحصارات وسیع، از بین بردن ساختار رانتی، بالا بردن کیفیت قوانین و ایجاد شفافیت گسترده، سطح فساد کشورهای منتخب را کاهش و شمول مالی را افزایش دهند.

حسن مهیجر و همکاران (۱۴۰۴) در مطالعه‌ای تأثیر اندازه اقتصاد غیرقانونی یا غیررسمی را بر عملکرد بازارهای مالی و بانک‌ها در کشورهای عضو بریکس طی دوره ۲۰۲۰-۲۰۰۰ با استفاده از سیستم معادلات هم‌زمان بررسی کرده است. نتایج نشان می‌دهند که اندازه اقتصاد غیرقانونی تأثیر منفی هم بر عملکرد بازارهای مالی و هم بر عملکرد بانک‌ها داشته است؛ بنابراین، می‌توان گفت اقتصاد غیرقانونی از مهم‌ترین تعیین‌کننده‌های عملکرد بازارها و نهادهای مالی است. بنابراین، برنامه‌ریزی در جهت کاهش حجم اقتصاد غیرقانونی، شفافیت و ثبات سیاسی، بهبود شاخص توسعه انسانی و کنترل تورم می‌تواند عملکرد بازارها و مؤسسات مالی را تقویت کند.

مطالعات خارجی

دلانو^{۱۲} (۲۰۰۳) در مطالعه خود با استفاده از رویکرد معادله ساختاری، حجم اقتصاد غیرقانونی در ایتالیا را طی دوره زمانی ۲۰۰۰-۱۹۶۲ برآورد کرده است. در این مطالعه، وی از شاخصی تحت عنوان درجه تأثیر سیستم انتظامی، بهره برده و برای اجرای الگوی خود، از روش شاخص علل چندگانه- آثار چندگانه استفاده نموده است. میانگین حجم اقتصاد سایه در ایتالیا را در حدود ۲۵ درصد تولید

12. Dell'Anno.

ناخالص داخلی پیش‌بینی نموده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که اقتصاد غیرقانونی در ایتالیا از سال ۱۹۷۴ الی ۱۹۸۴ روندی صعودی داشته و در سال‌های بعد روند ثابتی را طی نموده است.

روگ^{۱۳} (۲۰۱۲) در مطالعه‌ای اثر کیفیت حاکمیت بخش عمومی بر اقتصاد غیرقانونی را برای ۳۵ کشور اروپایی بررسی نموده است. نتایج مطالعه با استفاده از معادلات ساختاری نشان می‌دهد که سطح توسعه کلی کشور، کیفیت حاکمیت عمومی و سیستم اداری عوامل تأثیرگذاری می‌باشند و باید مورد توجه سیاست‌گذاران باشند. ضمناً کمترین حجم برآورد شده برای اقتصاد غیرقانونی در این مطالعه مربوط به نیوزلند با یک درصد تولید ناخالص داخلی و بیشترین مقدار برای کشورهای رومانی و لتونی با ده درصد می‌باشد. اشنایدر وهامتر^{۱۴} (۲۰۱۳) در مطالعه‌ای به بررسی اقتصاد غیرقانونی و تاثیرگذاری آن در کلمبیا پرداخته‌اند. در این مطالعه از روش تقاضای رایج برای اندازه‌گیری اقتصاد غیرقانونی در طول دوره ۲۰۱۲-۱۹۸۰ بر ای کلمبیا استفاده شده است. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که اقتصاد غیرقانونی اثرات منفی بر بخش رسمی و رشد اقتصادی داشته است.

امودرو^{۱۵} (۲۰۱۹) با استفاده از رویکرد MIMIC در طی بازه زمانی ۱۹۹۱ الی ۲۰۱۸ به برآورد اقتصاد غیرقانونی و ضرر و منافع مالیاتی دولت نیجریه ناشی از وجود اقتصاد غیرقانونی می‌پردازد. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که درآمد مالیاتی به‌دست آمده تأثیر مثبت قابل توجهی بر رشد اقتصادی دارا می‌باشد در حالی که افت درآمد مالیاتی تأثیر منفی قابل توجهی بر تولید ناخالص داخلی دارد. همچنین یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهند که ضررهای وجود فعالیت‌های اقتصاد غیرقانونی به دولت بیش از منافع آن بوده و در مجموع وجود اقتصاد غیرقانونی اثر منفی بر پیشرفت اقتصادی نیجریه دارد.

مادبی و تریزی^{۱۶} (۲۰۲۱) در مطالعه‌ای برای کشور تونس برای دوره ۲۰۱۶-۱۹۸۴ با روش NARDL این موضوع را بررسی کرده‌اند که چطور اقتصاد غیرقانونی در اثرگذاری رشد مالی روی رشد اقتصادی اثر بازدارنده دارد. نتایج حاکی از آن است که در صورت تغییر مثبت در اقتصاد غیرقانونی و برعکس، اثر بلندمدت رشد مالی منفی می‌شود؛ درحالی‌که تغییرات در اقتصاد سایه تأثیر درخور توجهی بر پیوند بین توسعه مالی و رشد اقتصادی در کوتاه مدت ندارد، در بلندمدت نقش مهمی در اقتصاد تونس ایفا می‌کند.

یاز^{۱۷} و همکاران (۲۰۲۴) در مطالعه خود به بررسی و اندازه‌گیری اندازه بخش غیرقانونی در بازار سوخت دیزل (گازوئیل) ترکیه با روش فیلتر کالمن پرداخته‌اند. در این پژوهش با استفاده از تولید ناخالص داخلی، مصرف گازوئیل رسمی و تعداد وسایل نقلیه موتوری دیزلی، میزان مصرف سوخت دیزل غیرقانونی مشاهده نشده بین ژانویه ۲۰۰۵ تا فوریه ۲۰۲۰ برای کشور ترکیه تخمین زده شده است. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهند که میزان مصرف دیزل غیررسمی در دوره ۲۰۱۴-۲۰۱۲ افزایش یافته است. از اواخر سال ۲۰۱۴ نیز این روند نزولی شده و پس از سال ۲۰۱۸ دوباره شروع به افزایش کرده است. طبق بررسی‌های به‌عمل آمده، این تاریخ‌ها با دوره‌های رکود اقتصادی، تحولات سیاسی و تصویب قوانین مبارزه با قاچاق در ترکیه مرتبط است.

روش تحقیق

این تحقیق از نظر هدف کاربردی بوده و همچنین پژوهش پیش‌رو از نظر نوع تحلیل نیز رگرسیونی می‌باشد. به‌طوری که برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از مدل‌های رگرسیون خطی چند متغیره و از نرم افزار Microfit استفاده شده است. جامعه آماری تحقیق پیش‌رو، شامل کشورهایی است که داده‌ها و اطلاعات آن‌ها در پایگاه اطلاعاتی بانک جهانی^{۱۸} موجود می‌باشد که از بین این کشورها، به روش نمونه‌گیری هدفمند و در دسترس، کشور جمهوری اسلامی ایران انتخاب شده است. برای گردآوری اطلاعات مربوط به ادبیات موضوع و پیشینه تحقیق از روش اسنادی استفاده شده و داده‌های مربوط به مدل‌سازی تحقیق از پایگاه‌های اطلاعاتی استخراج شده است. در این پژوهش به دلیل نوع داده‌های مورد مطالعه از روش اقتصادسنجی داده‌های سری زمانی استفاده شده و مدل تحقیق با استفاده از روش

13. Ruge.

14. Schneider & Hametner.

15. Omodero.

16. Mhadhbi & Terzi.

17. Yaz.

18. World Bank.

خود توضیح برداری با وقفه‌های گسترده^{۱۹} برآورد می‌شود. لازم به ذکر است که در مدل‌های ARDL، تغییرات یک متغیر توسط وقفه‌های خود آن متغیر، مقادیر سایر متغیرها و وقفه‌های آن‌ها، توضیح داده می‌شود. در روش خودتوضیح با وقفه‌های گسترده (ARDL) در کنار تخمین پویایی‌های کوتاه‌مدت مدل، ارتباط بلندمدت متغیرهای مدل نیز برآورد می‌شود. پسران و شین^{۲۰} (۱۹۹۵)، نشان دادند که یکی از مزایای روش ARDL آن است که بدون توجه به I(۰) یا I(۱) بودن متغیرها، می‌توان برآوردهای سازگاری از ضرایب بلندمدت به‌دست آورد. مبتنی بر تجربیات تحقیقاتی، مدل مورد مطالعه در این تحقیق برگرفته از مطالعه اشنایدر و هامتنر (۲۰۱۳) به قرار ذیل می‌باشد.

$$Y_B = \alpha_1 + \alpha_2 UE + \alpha_3 EG + \alpha_4 CPI + \alpha_5 OE + \alpha_6 BU + \varepsilon \quad (۱)$$

که در آن:

YB: حجم اقتصاد غیرقانونی CPI: شاخص قیمت مصرف کننده

UE: نرخ بیکاری OE: محدودیت‌های تجاری

EG: رشد اقتصادی BU: بار مالیاتی

مطابق مدل فوق متغیرهای تحقیق به‌صورت زیر معرفی و محاسبه می‌شوند:

۱. نحوه محاسبه حجم اقتصاد سایه:

$$C = C_B + C_O \quad K_I = \frac{C_I}{P_I} \quad i = B, O$$

$$D = D_B + D_O \quad V_B = \frac{Y_B}{C_B + D_B} \quad \beta = \frac{V_O}{V_B}$$

$$V_O = \frac{Y_O}{C_O + D_O}$$

که O معرف اقتصاد قانونی (ثبت شده) و B معرف اقتصاد غیرقانونی است. از ترکیب این روابط، درآمد (تولید) غیرقانونی به‌صورت زیر به‌دست می‌آید.

$$Y_B = \frac{1}{\beta} V_O \frac{(K_B + 1)(C - K_O D)}{(K_O + 1)(K_B D - C)}$$

C: حجم اسکناس و مسکوک در جریان، D: حجم سپرده‌های دیداری، Y: درآمد ملی.

K: نسبت اسکناس و مسکوک در جریان به سپرده‌های دیداری، V: سرعت گردش پول.

۲) OE: محدودیت‌های تجاری:

(۴)

$$\text{حاصل جمع واردات و صادرات کالا و خدمات} \\ \text{محدودیت‌های تجاری} = \frac{\text{تولید ناخالص داخلی}}{\text{تولید ناخالص داخلی}}$$

۳) BU: بار مالیاتی:

(۵)

$$\text{حاصل جمع مالیات بر شرکت‌ها و مالیات بر درآمد} \\ \text{بار مالیاتی} = \frac{\text{تولید ناخالص داخلی}}{\text{تولید ناخالص داخلی}}$$

آزمون‌های ایستایی

نتایج آزمون ایستایی متغیرهای تحقیق با روش‌های دیکی فولر تعمیم یافته و فیلیپس پرون به شرح جداول زیر است. در این روش‌ها طول وقفه در آزمون دیکی فولر تعمیم یافته (ADF) توسط نرم‌افزار Eviews و با معیار اطلاعاتی شوارتز بیزین (SIC) روش تخمین طیفی توسط نرم‌افزار مزبور با روش پیش فرض یعنی روش بارتلت کرنل (Bartlett Kernel) بوده و پهنای باند نیوی وست (Newey - West Bandwidth) به‌کار گرفته شده است.

19. ARDL.

20. Pesaran & Shin.

جدول ۱- نتایج آزمون‌های ایستایی روی مقادیر سطح متغیرها با روش ADF

متغیر	آماره	ارزش احتمال	طول وقفه
حجم اقتصاد غیرقانونی	۴/۹۷۱۶۳۵	۱/۰۰۰	۲
رشد اقتصادی	-۳/۷۱۹۷۸۰	۰/۰۳۳۴	۰
محدودیت‌های تجاری	-۲/۸۲۰۰۶۹	۰/۲۰۰۰	۲
بار مالیاتی	۱/۶۱۲۸۹۳	۱/۰۰۰	۲
شاخص قیمت مصرف کننده	۲/۵۸۰۶۲۳	۱/۰۰۰	۱
نرخ بیکاری	-۱/۷۰۳۷۴۲	۰/۷۲۹۵	۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

ملاحظه می‌شود که مطابق آزمون دیکی فولر متغیرهای حجم اقتصاد غیرقانونی، محدودیت‌های تجاری، بار مالیاتی، شاخص قیمت مصرف کننده و نرخ بیکاری نایبستا بوده ولی متغیر رشد اقتصادی در سطح ۵٪ معنی‌دار است. برای متغیرهای نایبستا تفاضل مرتبه اول آن‌ها با روش‌های ADF در جدول زیر بررسی می‌شوند.

جدول ۲- نتایج آزمون‌های ایستایی روی تفاضل مرتبه اول متغیرها با روش ADF

متغیر	آماره	ارزش احتمال	طول وقفه
حجم اقتصاد غیرقانونی	-۳/۴۵۳۲۵۱	۰/۰۶۰۲	۰
محدودیت‌های تجاری	-۴/۸۶۵۹۶۷	۰/۰۰۲۰	۰
بار مالیاتی	-۵/۴۹۹۱۵۸	۰/۰۰۰۴	۰
شاخص قیمت مصرف کننده	-۱/۷۵۲۷۰۱	۰/۷۰۵۸	۰
نرخ بیکاری	-۳/۹۷۵۸۰۳	۰/۰۱۸۷	۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

ملاحظه می‌شود که متغیرهای فوق همه به غیر از شاخص قیمت مصرف کننده، با یک تفاضل ایستا می‌شوند و لذا I(۱) یعنی انباشته از مرتبه اول هستند. شاخص قیمت مصرف کننده نیز با تفاضل مرتبه دوم به صورت جدول زیر ایستا می‌باشد.

جدول ۳- نتایج آزمون‌های ایستایی روی تفاضل مرتبه دوم متغیر شاخص قیمت مصرف کننده

متغیر	آماره	ارزش احتمال
شاخص قیمت مصرف کننده	-۱۹/۱۱۴۲۱	۰/۰۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

تخمین مدل ARDL:

با توجه به این که کلیه متغیرها در سطح خود ایستا نبوده‌اند و تنها EG در سطح خود ایستا می‌باشد. بنابراین در تخمین الگو، از مدل حداقل مربعات معمولی (OLS)، استفاده نمی‌شود و از مدل ARDL برای تخمین استفاده خواهد شد. برای این منظور از نرم افزار Microfit استفاده کرده و تخمین مورد نظر انجام شده که نتایج در جدول ۵ مشاهده می‌شود.

جدول ۴- نتایج برآورد مدل خودتوضیح باوقفه‌های گسترده برای حجم اقتصاد غیرقانونی

متغیرها	Coefficient	Sts.Error	T-Ratio	Sig
YB (-1)	۱,۷۷۷۹	۰,۰۸۰۷۵	۲۲,۰۱۵۷	۰,۰۰۰
UE	۲۷۹,۵۶۲۰	۷۵,۶۸۱۷	۳,۶۹۳۹	۰,۰۰۱
CPI	۲۶,۸۳۱۵	۱۰,۰۵۵۰	۲,۶۶۸۵	۰,۰۱۳
OE	۱۳۸۳,۴	۸۱۱,۰۲۶۴	۱,۷۰۵۸	۰,۰۹۹
BU	۳۹۰۶,۸	۱۱۲۴,۴	۳۱,۴۱۴۵	۰,۰۰۰
BU (-1)	-۷۶۳۱,۰	۴۵۶۴۵,۴	-۱۶,۷۱۹۵	۰,۰۰۰
EG	۰,۰۲۳۶۸۰	۰,۰۱۰۴۹۴	۲,۲۵۶۴	۰,۰۳۲
C	-۶۲۱۰,۳	۲۳۱۱,۵	-۲,۶۸۶۷	۰,۰۱۲
TREND	-۱۱۴,۳۸۸	۵۵,۶۳۹۴	-۲,۰۵۵۹	۰,۰۴۹
R-Squared		R-Bar-Squared		DW-Statistic
.۹۹۹۶۵		.۹۹۹۵۵		۲,۱۲۱۵

مأخذ: یافته‌های تحقیق

هم‌چنان‌که نتیجه تحقیق نشان می‌دهد، تمامی متغیرها در سطح ۵ درصد معنی‌دار می‌باشند. مقادیر R^2 و R^2 تعدیل شده نیز نزدیک به هم و مقدار دوربین-واتسون (DW) مناسب است.

با توجه به نتایج حاصله از تخمین مشاهده می‌شود که بار مالیاتی با یک‌سال وقفه نیز هر دو در سطح ۱ درصد معنی‌دار بوده و با حجم اقتصاد غیرقانونی در ایران به‌ترتیب رابطه مثبت و منفی دارند و همچنین نرخ بیکاری، شاخص قیمت مصرف‌کننده، محدودیت‌های تجاری و رشد اقتصادی نیز رابطه مثبت با حجم اقتصاد غیرقانونی دارا می‌باشند. ضرایب به‌دست آمده بار مالیاتی، محدودیت‌های تجاری و نرخ بیکاری نیز نشان از تأثیر بالای آن در افزایش یا کاهش حجم اقتصاد غیرقانونی می‌باشند. نتایج آزمون‌های تشخیصی نیز مطابق جدول ۵ بیانگر عدم وجود خود همبستگی بین اجزای اخلاص و برازش خوب مدل است.

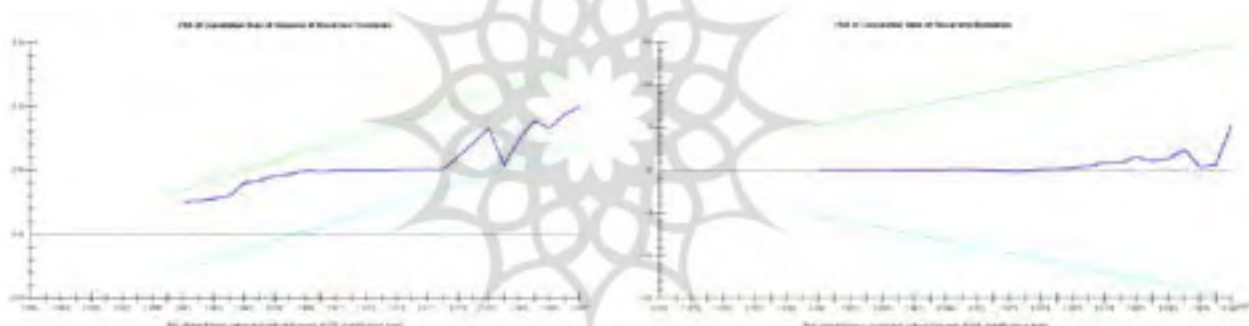
جدول ۵- آزمون‌های تشخیصی معادله حجم اقتصاد غیرقانونی

آزمون	روش ضریب لاگرانژ	روش F
خود همبستگی	۰/۱۶۰	۰/۲۲۸
شکل تبعی	۰/۱۴۹	۰/۱۲۵
نرمال بودن باقیمانده‌ها	۰/۳۳۹	-
ناهمسانی واریانس	۰/۱۶۵	۰/۱۸۴

مأخذ: یافته‌های تحقیق

به منظور بررسی ثبات ساختاری از آماره‌های Cusum و Cusumsq (ارائه شده توسط Brown) استفاده می‌شود. نرم افزار Microfit نمودارهای پسماند تجمعی و مجذور پسماند تجمعی را بین دو خط صاف فاصله اطمینان (۹۵٪) ارائه می‌کند که اگر نمودار داخل فاصله اطمینان باشد فرضیه صفر مبنی بر عدم وجود شکست ساختاری پذیرفته می‌شود.

نمودار ۱- Cusum و Cusumsq

مأخذ: یافته‌های تحقیق

حال الگوی حجم اقتصاد غیرقانونی را از نظر روابط بلند مدت متغیرها نیز مورد آزمون قرار می‌گیرد که نتایج آن در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶- نتایج برآورد بلندمدت با استفاده از روش خودتوضیح برداری با وقفه‌های گسترده

متغیرها	Coefficient	Sts.Error	T-Ratio	Sig
UE	-۳۵۹,۳۸۴۳	۱۰۳,۳۶۳۱	-۳,۴۷۶۹	۰,۰۰۲
CPI	-۳۴,۴۹۲۶	۱۰,۶۸۹۰	-۳,۲۲۶۹	۰,۰۰۳
OE	-۱۷۷۸,۴	۱۰۶۵,۲	-۱,۶۶۹۶	۰,۱۰۶
BU	۴۷۸۸۸۰,۷	۱۸۱۷۹,۵	۲۶,۳۴۱۸	۰,۰۰۰
EG	-۰,۰۳۰۴۴۱	۰,۰۱۴۵۲۴	-۲,۰۹۵۹	۰,۰۴۵
C	۷۹۸۳,۶	۳۱۷۴,۷	۲,۵۱۴۷	۰,۰۱۸
TREND	۱۴۷,۰۴۹۶	۷۵,۸۶۳۰	۱,۹۳۸۴	۰,۰۶۳

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نتایج حاکی از وجود یک رابطه بلند مدت بوده و متغیرهای نرخ بیکاری، شاخص قیمت مصرف کننده، بار مالیاتی و رشد اقتصادی در سطح ۵٪ معنی دار می باشند. اما متغیر محدودیت های تجاری در بلند مدت معنی دار نمی باشد. حال وجود هم انباشتگی بین مجموعه ای از متغیرها بر مبنای آماری با استفاده از الگوی تصحیح خطا (ECM) مورد بررسی قرار می گیرد. ملاحظه می شود که در صورت بروز یک اختلال یا شوک و خارج شدن اقتصاد غیرقانونی از مسیر تعادلی بلندمدت خود که در جدول ۷ بیان شده، در هر دوره ۷۷٪ از خطای عدم تعادل کوتاه مدت به سوی تعادل بلندمدت تعدیل می شود.

جدول ۷- برآورد ضرایب الگوی تصحیح خطا

Sig	T-Ratio	Sts.Error	Coefficient	متغیرها
۰٫۰۰۱	۳٫۶۹۳۹	۷۵٫۶۸۱۷	۲۷۹٫۵۶۲۰	dUE
۰٫۰۱۲	۲٫۶۶۸۵	۱۰٫۰۵۵۰	۲۶٫۸۳۱۵	dCPI
۰٫۰۹۹	۱٫۷۰۵۸	۸۱۱٫۰۲۶۴	۱۳۸۳٫۴	dOE
۰٫۰۰۰	۳۱٫۴۱۴۵	۱۲۴۳۵٫۴	۳۹۰۶۵۰٫۸	dBUE
۰٫۰۳۲	۲٫۲۵۶۴	۰٫۰۱۰۴۹۴	۰٫۰۲۳۶۸۰	dEG
۰٫۰۱۲	-۲٫۶۸۶۷	۲۳۱۱٫۵	-۶۲۱۰٫۳	dC
۰٫۰۴۹	-۲٫۰۵۵۹	۵۵٫۶۳۹۴	-۱۱۴٫۳۸۸۶	dTREND
۰٫۰۰۰	۹٫۶۳۲۶	۰٫۰۸۰۷۵۶	۰٫۷۷۷۸۹	ecm (-۱)

مأخذ: یافته های تحقیق

آزمون جوهانسن - جوسیلیوس

ابتدا وقفه بهینه مدل اقتصاد غیرقانونی با استفاده از معیار اطلاعاتی شوارتز بیزین انتخاب می شود. در جدول ذیل بر طبق این معیار، وقفه بهینه یک می باشد. استفاده از این معیار به علت به صرفه بودن آن است که کمترین وقفه را انتخاب می کند.

جدول ۸- انتخاب وقفه بهینه در آزمون جوهانسن جوسیلیوس

SBC	AIC	LL	order
-۶۹۴٫۷۹۲۵	-۶۱۰٫۸۰۳۷	-۵۰۲٫۸۰۳۷	۳
-۷۱۳٫۶۳۴۷	-۶۵۷٫۶۴۲۲	-۵۸۵٫۶۴۲۲	۲
-۶۹۶٫۸۶۳۱	-۶۶۸٫۸۶۶۸	-۶۳۲٫۸۶۶۸	۱
-۱۰۳۰٫۰	-۱۰۳۰٫۰	-۱۰۳۰٫۰	۰

مأخذ: یافته های تحقیق

سپس با آزمون جوهانسن جوسیلیوس تعداد بردارهای همگرایی تعیین شده و بردارهای همگرایی تخمین زده می شود.

جدول ۹- تعیین تعداد بردارهای هم جمعی

مدل اقت صاد غیرقانونی			تعداد بردارهای هم جمعی		نوع آزمون
مقدار بحرانی در ۹۰٪	مقدار بحرانی در ۹۵٪	آماره	H_1	H_0	
۳۶,۸۴۰۰	۳۹,۸۳۰۰	۱۴۳,۰۰۵۷	$r = 1$	$r = 0$	$\lambda \max$
۳۱,۰۲۰۰	۳۳,۶۴۰۰	۸۱,۷۸۴۹	$r = 2$	$r \leq 1$	
۲۴,۹۹۰۰	۲۷,۴۲۰۰	۲۲,۶۹۸۰	$r = 3$	$r \leq 2$	
۱۹,۰۲۰۰	۲۱,۱۲۰۰	۲۱,۸۴۶۱	$r = 4$	$r \leq 3$	
۱۲,۹۸۰۰	۱۴,۸۸۰۰	۱۵,۷۳۶۰	$r = 5$	$r \leq 4$	
۶,۵۰۰۰	۸,۰۷۰۰	۵,۵۹۱۵	$r = 6$	$r \leq 5$	
۹۱,۴۰۰۰	۹۵,۸۷۰۰	۲۹۰,۶۶۲۳	$r \geq 1$	$r = 0$	$\lambda \text{ trace}$
۶۶,۲۳۰۰	۷۰,۴۹۰۰	۱۴۷,۶۵۶۶	$r \geq 2$	$r \leq 1$	
۴۵,۷۰۰۰	۴۸,۸۸۰۰	۶۵,۸۷۱۷	$r \geq 3$	$r \leq 2$	
۲۸,۷۸۰۰	۳۱,۵۴۰۰	۴۳,۱۷۳۶	$r \geq 4$	$r \leq 3$	
۱۵,۷۵۰۰	۱۷,۸۶۰۰	۲۱,۳۲۷۵	$r \geq 5$	$r \leq 4$	
۶,۵۰۰۰	۸,۰۷۰۰	۵,۵۹۱۵	$r \geq 6$	$r \leq 5$	
۰,۳۴۶۴۳	۰,۴۴۵۹۱	۰,۴۵۸۵۳	۰,۸۹۰۳۴	۰,۹۷۹۰۴	مقادیر ویژه
				۰,۱۴۰۲۶	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

با آزمون اثر ۵ بردار و با آزمون حداکثر ریشه مشخصه نیز ۵ بردار هم جمعی بین متغیرهای مدل در سطح اطمینان ۹۵٪ مشخص می‌شود و در سطح ۹۰٪ نیز طبق هر دو آزمون ۵ بردار هم جمعی وجود دارد که تخمین این بردارها به شرح زیر است.

جدول ۱۰- تخمین بردارهای همجمعی

متغیرها	بردار اول		بردار دوم		بردار سوم	
	بردار همجمعی	بردار همجمعی نرمالیزه شده	بردار همجمعی	بردار همجمعی نرمالیزه شده	بردار همجمعی	بردار همجمعی نرمالیزه شده
YB	۰٫۲۴۴۰	-۱	-۰٫۴۳۴۵	-۱	۰٫۶۷۴۸۲	-۱
UE	۰٫۰۰۳۳	-۱۳۵٫۴۹۸	-۰٫۰۱۷۱۹	-۳۹۵٫۷۷	۰٫۰۲۰۳۹	-۳۰۲۲۱٫۷
CPI	۰٫۰۰۱۸	-۷۷٫۴۹۸۷	۰٫۷۹۷۶	۱۸٫۳۵۷۶	-۰٫۰۰۲۶۷	۳۹۵۹٫۱
OE	۰٫۰۲۵۲	-۱۰۳۴٫۰	-۰٫۰۱۰۶۸	-۲۳۴۰٫۲	۰٫۸۹۴۱۷	-۱۳۲۵۱۶
BU	-۱۲٫۲۹۶۳	۵۰۳۹۱۸٫۶	۱۸٫۶۶۸۶	۴۲۹۶۵۵٫۱	-۲٫۸۷۵۲	۴۲۶۱۰۷۶
EG	۰٫۲۲۱۱	-۰٫۰۰۹۰۶	۰٫۲۸۶۵۲	۰٫۰۰۶۵۵۹	۰٫۶۵۵۵۱	-۹٫۷۱۳۹

	بردار چهارم		بردار پنجم	
	بردار همجمعی	بردار همجمعی نرمالیزه شده	بردار همجمعی	بردار همجمعی نرمالیزه شده
YB	-۰٫۳۰۷۰۱	-۱	-۰٫۴۶۱۰۵	-۱
UE	-۰٫۰۴۶۴۳۷	-۱۵۱۲٫۵	۰٫۰۵۶۳۰۲	۱۲۲۱٫۴
CPI	-۰٫۰۰۶۸۲۵	-۲۲۲٫۳۱۴۷	-۰٫۰۰۸۳۱۹۵	-۱۸۰٫۴۸۵۵
OE	-۰٫۲۳۸۸۹	-۷۷۸۰٫۹	۰٫۴۸۲۲۲	۱۰۴۶۱٫۴
BU	۲۱٫۷۶۹۶	۷۰۹۰۴۵	۳۳٫۴۹۲۴	۷۲۶۵۸۹٫۳
EG	۰٫۳۵۴۴۳	۰٫۱۱۵۴۱	۰٫۲۸۸۲۴	۰٫۰۶۲۵۳۳

مأخذ: یافته‌های تحقیق

با توجه به نتایج به دست آمده، بردار پنجم دارای تفسیر اقتصادی مطابق تئوری می‌باشد. یعنی حجم اقتصاد غیرقانونی با نرخ بیکاری، محدودیت‌های تجاری، بار مالیاتی و رشد اقتصادی رابطه مثبت و با شاخص قیمت مصرف کننده رابطه منفی دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

اقتصاد غیرقانونی بخش مهمی از اقتصاد در بسیاری از کشورها، به‌ویژه کشورهای در حال توسعه را تشکیل می‌دهد و نقش عمده‌ای در ایجاد اشتغال، تولید و ایجاد درآمد ایفا می‌کند. بر این اساس در تحقیق حاضر حجم اقتصاد غیرقانونی ابتدا به روش نسبت نقد محاسبه شده و سپس مدل مورد نظر مورد برآزش قرار گرفت که عمده متغیرهای آن نیز به قرار ذیل معرفی می‌گردند.

- بار مالیاتی: یکی از مجموعه محدودیت‌های رسمی موثر بر فعالیت‌های اقتصادی آحاد جامعه، قوانین و مقررات مربوط به اخذ انواع مالیات و عوارض دولتی است. گریز از پرداخت مالیات و عوارض از طریق پنهان‌سازی فعالیت‌ها یا افزون‌نمایی هزینه‌ها و یا کم‌نمایی درآمدها و....، پدیده‌ای است که کمابیش در تمامی کشورها رایج است و اجزاء مهم تولید غیرقانونی به شمار می‌رود. وسعت این پدیده و میزان اهمیت آن در جوامع مختلف به عواملی همچون: انسجام و کارآمدی نظام مالیاتی، فرهنگ مالیاتی جامعه و نرخ مالیات‌ها و عوارض دولتی بستگی دارد.

- محدودیت‌های تجاری: در بسیاری از کشورها، به‌ویژه کشورهای در حال توسعه، محدودیت‌های تجاری تنها از طریق نظام تعرفه اعمال نمی‌شود بلکه این موانع به‌صورت ممنوعیت واردات یا صادرات برخی از اقلام به طور کلی یا به‌صورت موقت، قطع یا محدود

ساختن رابطه تجاری با کشور یا کشورهای خاص، مشروط ساختن یا سهمیه‌بندی مقداری واردات یا صادرات تعدادی از کالاها و... نیز تحقق می‌یابد. در طول دوره مورد بررسی در ایران نیز با استفاده از ترکیبی از مقررات تجاری و ارزی اینگونه محدودیت‌ها وضع شده‌اند و نقش مهمی را در سیاست‌های تجاری کشور ایفا کرده‌اند. این واقعیت در کنار انتظار شکل گرفته در ادبیات اقتصاد غیرقانونی، درباره اهمیت حجم نسبی قاچاق کالا در کل مجموعه تولید غیر قانونی و پنهان کشورهای در حال توسعه، ضرورت توجه کافی به عوامل موثر بر این بخش از اقتصاد سیاه در ایران را گوشزد می‌نماید.

- علاوه بر محدودیت‌های قانونی حاکم بر عرصه تجارت خارجی، جریان مبادله و توزیع کالاها و خدمات در داخل کشور نیز می‌تواند مشمول سیاست‌های نظارتی، سهمیه‌بندی و قیمت گذاری قرار گیرد که عدم رعایت آن‌ها به منزله انتخاب فعالیت اقتصادی در حیطه غیر قانونی، از سوی کارگزاران اقتصادی، است. به نظر می‌رسد در طول دوره مورد بررسی، سیاست‌های دولت در این زمینه با نوسانات متعدد و مهمی همراه بوده است. به‌ویژه وقوع جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، به طور طبیعی بستر مناسبی را برای گسترش دامنه اینگونه محدودیت‌ها فراهم ساخت.

- انتظار می‌رود هر چه محدودیت‌های قانونی فراروی تجارت خارجی از گستردگی کمتری برخوردار گردد، واردات و صادرات قاچاق با استقبال کمتری مواجه و از حجم اقتصاد غیرقانونی کاسته شود. چنین انتظاری، هم با منطق مربوط به رابطه بین محدودیت‌های قانونی و شکل گیری اقتصاد غیرقانونی مطابقت دارد و هم با تجویزهای سیاستی، برای مقابله با پدیده قاچاق کالا، از طریق آزادسازی تجاری، که در ادبیات موضوع به چشم می‌خورد، سازگار است.

- شاخص قیمت مصرف کننده: رشد سطح عمومی قیمت کالاهای مصرفی از طرق مختلفی می‌تواند حجم اقتصاد غیرقانونی را تحت تأثیر قرار دهد. رشد این شاخص، می‌تواند منجر به گسترده‌تر شدن فقر شود. با عنایت به وضعیت نابرابری توزیع درآمد در کشور، می‌توان انتظار داشت که با افزایش سطح عمومی قیمت کالاهای مصرفی، خانوارهای بیشتری زیر خط فقر قرار گیرند. مشاهدات تجربی نیز وجود چنین رابطه‌ای را در مورد ایران تأیید می‌کند. ناتوانی در تأمین حداقل درآمد کافی برای گذران زندگی از طریق انجام فعالیت‌های قانونی می‌تواند عامل موثری در توجیه‌پذیری مخاطرات روی آوردن افراد به فعالیت‌های اقتصادی غیر قانونی قلمداد شود. لذا انتظار می‌رود با گسترش پدیده فقر، اندازه اقتصاد غیرقانونی نیز رشد یابد، در نتیجه می‌توان انتظار داشت همبستگی مثبتی بین نوسانات سطح عمومی قیمت کالاهای مصرفی و حجم اقتصاد غیرقانونی وجود داشته باشد.

- بیکاری: در اندازه‌گیری اقتصاد غیرقانونی و موضوعات مرتبط با آن، غالب پژوهش‌هایی که در علت‌یابی پیدایش و رشد این پدیده فراتر از عاملیت مالیات‌ها رفته‌اند، بیکاری را به عنوان یک عامل موثر بر گسترش این پدیده مورد توجه قرار داده‌اند. علیرغم وجود چنین توافق نظری، در خصوص جهت اثرگذاری این عامل بر حجم اقتصاد غیرقانونی اختلاف نظر و ابهام جدی وجود دارد. از یک سو استدلال می‌شود که با گسترش بیکاری، انگیزه فعالیت در حوزه‌های غیر قانونی افزایش می‌یابد لذا بایستی انتظار افزایش حجم اقتصاد غیرقانونی را داشته باشیم، اما از سوی دیگر، چنین استدلال می‌شود که نرخ بیکاری شاخصی از عملکرد کلان اقتصادی به شمار می‌آید و افزایش آن می‌تواند نشانه‌ای از آغاز دوره رکود اقتصادی و کاهش تقاضا برای نیروی کار، چه برای فعالیت‌های رسمی و چه برای تولید غیرقانونی، باشد. بدین ترتیب، می‌توان در انتظار کاهش اندازه اقتصاد غیرقانونی همزمان با افزایش بیکاری بود.

- رشد اقتصادی: تا آن‌جا که افزایش رشد اقتصادی، نشانه‌ای از بالاتر رفتن درجه توسعه یافتگی کشورها باشد، می‌توان انتظار داشت که تغییرات این شاخص اثر معکوسی بر اندازه نسبی اقتصاد غیرقانونی داشته است. کارآمدتر شدن نظم حقوقی حاکم (منطقی شدن محدودیت‌های قانونی و کارآمد شدن سازمان اجرای محدودیت‌ها و چگونگی نظارت بر اجرا)، تغییرات هنجارها و ارزشهای اجتماعی و رواج قانون‌پذیری، انسجام و اقتدار دولت و پذیرش اجتماعی نقش آن و کاهش فقر و بیکاری که همگی به موازات و همراه با ارتقاء سطح توسعه یافتگی کشورها رخ می‌دهد، زمینه‌های لازم برای کاهش حجم اقتصاد غیرقانونی را فراهم می‌آورد. اما جدای از کاستی‌هایی که این شاخص برای تبیین وضعیت توسعه‌یافتگی کشورها دارد و از این طریق قضاوت در مورد جهت اثرگذاری آن بر اندازه اقتصاد غیرقانونی را با ابهام مواجه می‌سازد، مشکل دیگری نیز وجود دارد و آن این که رشد اقتصادی، همانند بیکاری، شاخصی است که بیانگر وضعیت عمومی اقتصاد کلان کشور است و نوسانات آن منعکس کننده تغییرات در شرایط کلان اقتصادی و کسب و کار در تمامی حوزه‌های فعالیت اقتصادی، از جمله تولید پنهان و غیرقانونی است. لذا از این منظر می‌توان انتظار داشت که با افزایش مقدار این متغیر، اندازه اقتصاد غیرقانونی نیز تغییرات فزاینده داشته باشد و بالعکس.

- با مدنظر قرار دادن مطالب فوق الذکر و با توجه به نتایج حاصله از تخمین، پیشنهاداتی به شرح زیر ارائه می‌گردند:
۱. اهتمام جدی نهادهای ذیربط در مبارزه با اقتصاد غیرقانونی از جمله قوه قضائیه، دیوان محاسبات، سازمان بازرسی و... همچنین اجرای سیاست‌هایی نظیر توسعه دولت الکترونیک، کاهش حجم دولت، بهبود فرهنگ و سطح اخلاق عمومی جامعه با ترویج تقبیح فساد و رشوه، جلوگیری از نفوذ دولت در دستگاه‌های نظارتی و بازرسی، حذف دستورالعمل‌ها و مقررات زاید که امکان سوءاستفاده و فساد را افزایش می‌دهند، اصلاح فرهنگ سازمانی، گسترش جریان آزاد اطلاعات و تشویق مردم به گزارش فساد، برقراری ثبات در قوانین مالی و اقتصادی، اعمال قوانین و مقررات پیش‌گیرانه و همچنین مقابله جدی و قاطع با مفسد اقتصادی.
 ۲. تقویت توانایی‌های دولت در اعمال حاکمیت، با افزایش توان کارشناسی و مدیریت آن، از طریق مقید بودن به شایسته‌سالاری در جذب و ارتقاء آنان؛ افزایش مشارکت مردم در طراحی و تدوین قوانین و مقررات (ایجاد نهادهای رسمی)، سازماندهی و اجرای آن و نیز نظارت بر اجرای آن، از طریق گسترش مداخله نهادهای قضائی و مدنی در امور مربوطه.
 ۳. کارآمدتر شدن نظم حقوقی حاکم (منطقی شدن محدودیت‌های قانونی و کارآمد شدن سازمان اجرای محدودیت‌ها و چگونگی نظارت بر اجرا)، تغییرات هنجارها و ارزش‌های اجتماعی و رواج قانون‌پذیری، انسجام و اقتدار دولت و پذیرش اجتماعی نقش آن.
 ۴. اتخاذ سیاست‌های مناسب در زمینه آزادسازی تجاری جهت بهره‌برداری از فرصت‌های تجاری و سرمایه‌ای موجود در اقتصاد جهانی و توسعه صادرات خدمات و کالاها در راستای افزایش توان تولیدی بنگاه‌ها.
 ۵. تثبیت اقتصادکلان، کنترل تورم و بیکاری با اعمال سیاست‌های سفت و سخت اقتصادی از سوی دولت و بانک مرکزی.
 ۶. اصلاح قوانین مربوط به بازار کار از جمله قانون کار، تامین اجتماعی و مالیات، همچنین تصویب قوانین پشتیبان مورد نیاز قانون تجارت به‌ویژه قانون بهبود فضای کسب و کار در جهت افزایش شفافیت و صراحت تمام آن‌ها به‌طوری‌که از هرگونه برداشت سلیقه‌ای جلوگیری نماید.
 ۷. حمایت اساسی دولت از کسب و کارها در قالب اعطای تشویق‌های مالیاتی، تسهیل در اخذ مجوز فعالیت، اخذ وام و اعتبار و حذف بروکراسی‌های زاید اداری.

References

1. Akcay, S. (2006). Corruption and human development. Cato Journal, 26(1), 29- 46. <https://doi.org/10.36009/CJ.26.1.2>.
2. Bhagwati, J.; Hansen, B. (1973). A Theoretical Analysis of Smuggling. Quarterly Journal of Economics, 87, 172-187.
3. Bhattacharyya, D.K. (1999). On the Economic Rationale of Estimating the Hidden Economy. The Economic Journal. 109(456), 348-359. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00437>.
4. Chatterjee, S.; Chaudhury, K.; Schneider, S. (2003). The size and development of the Indian shadow economy and a comparison with other 18 Asian countries: an empirical investigation. Discussion Paper, Department of Economics, University of Linz, Austria.
5. Chugh, R. L.; Uppal, J. S. (1986). Black Economy in India. New Dehli: Tata McGraw- Hill Pub.co. Ltd.
6. Dell' Anno, R. (2003). Estimating the Shadow Economy in Italy: A Structural Equation Approach. Discussion paper, University of Salerno, Departeman of Economics and Statistics. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1113830>.
7. Emadzadeh, M.; Tabatabaei, Z. (2012). An analysis of the underground economy and its influencing factors in selected developed countries. Macroeconomics Research Letter, 7(13), 83-96. (In Persian).

8. Frey, B. S.; Weck-Hanneman, H. (1984). The hidden economy as an 'unobserved' variable. *European Economic Review*, 26(1-2), 33-53. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(84\)90037-4](https://doi.org/10.1016/0014-2921(84)90037-4).
9. Giles, D. E. A. (1999). Modeling the hidden economy in the tax-gap in New Zealand. *Empirical Economics*, 24(4): 621-640. <https://doi.org/10.1007/BF01276759>.
10. Hasan Mhejir, J.; Hekmati Farid, S.; Reza Zadeh, A.; Mohammad Zadeh, Y. (2025). Examining the Influence of the Shadow Economy on the Performance of Financial Markets and the Banking Sector in BRICS Countries: A Panel SUR Approach. *Journal of Asset Management and Financing*, 13(2), 1-27. (In Persian).
11. Hui- Kuang Yu, T.; Wangb, D. H. M.; Chenc, S. G. (2006). A Fuzzy Logic Approach. To Modeling the Underground Economy in Taiwan. *Physica*, 36(2), 471-479. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2005.09.058>.
12. Lotfi, I. (2017). Jurisprudential and Legal Study of Trapping in Irans Criminal Law. Tehran: Noreehm. (In Persian).
13. Mehrabi Boshraadi, H.; Kouchakzadeh, S.; Taboli, H. (2011). Whether Shadow Economy Threats Economic Growth? (Case Study: Iran). *Iranian Journal of Economic Research*, 15(45), 181-198. (In Persian).
14. Mhadhbi, K.; Terzi, C. (2022). Shadow economy threshold effect in the relationship finance-growth in Tunisia: A nonlinear autoregressive distributed lag approach. *Journal of International Development*, 34(3), 636-651. <https://doi.org/10.1002/jid.3693>.
15. Mohabati, Y. (2019). Studying the Status of the Black Economy in Iran and Providing Solutions. Fourth International Conference on Modern Research in Management, Economics and Development, <https://civilica.com/doc/914950>. (In Persian).
16. Naderan, E.; Sedighi, H. (2009). The Effect of Taxes and Their Components on Size of Underground Economy in Iran (1973-2003). *Journal of Economic Research*, 43(4), 1-26. (In Persian).
17. Nasrolahi, Z.; Talei Ardakani, S. (2013). Estimating Shadow Economy and the Impact on Air Pollution in Iran. *QJER*, 12(4), 27-54. (In Persian).
18. Nasrollahi, Z.; Rezaei, A.; Dehghan Banadkoki, F. (2022). Shadow Economy Effects on Quality of Life. *Stable Economy Journal*, 3(1), 98-131. <https://doi.org/10.48308/eco.j.2022.987321>. (In Persian).
19. Omodero, C.O. (2019). The financial and economic implications of underground economy: The Nigerian perspective. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 8(2), 155-185. <https://doi.org/10.36941/ajis-2019-0014>.
20. Pesaran, M.H.; Shin, Y. (1995). Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. DAE Working Paper Series No. 9514, Department of Economics, University of Cambridge, Cambridge.
21. Rahimzadeh, F.; Shokouhifard, S.; Hazeri Niri, H. (2022). The Effects of Corruption on Financial Inclusion (A System Generalized Method of Moments approach). *Economic Modeling*, 16(57), 33-48. (In Persian).
22. Ruge, M. (2012). Public Governance and the Shadow Economy. The Berlin International Economic Congress.
23. Sardari, A. (2002). An approach to the administrative structure of developing countries. Proceedings of the Second Scientific and Research Conference on Supervision and Inspection in the Country, Tehran. (In Persian).
24. Schneide, F.; Hametner, B. (2013). The Shadow Economy in Colombia: Size and Effect on Economic Growth. Johannes Kepler University of Linz, Working Paper No. 1319. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2354426>.

25. Schneider, F. (2007). Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries. *Economics*, 1(1), 1-53. <https://doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2007-7>.
26. Shakibaei, A.; Raeispour, A. (2007). The Evolution of Shadow Economy in Iran A DYMIMIC Approach. *QJER*, 7(3), 17-36. (In Persian).
27. Shakibaei, A.; Shadmani, G. (2014). Estimating the Size of Shadow Economy in Iran Using Multi-level Fuzzy Modeling. *QJER*, 14(1), 59-77. (In Persian).
28. Shokohifard, S. (2020). The Impact of Corruption on Labor Market in Iran and Selected Islamic Countries: Quantile Regression Approach. Ph.D. Thesis, Islamic Economics, Islamic Azad University- Tabriz Branch. (In Persian).
29. Shokohifard, S. (2022). The Effects of Corruption on Financial Fragility in Iran: A Quantile Regression Approach. Postdoctoral research project, Economics, Payame Noor University. (In Persian).
30. Shokouhifard, S. (2024). The Effects of Different Indicators of Corruption on Labor Force Case Study: Selected MENA Countries. *Parliament and Economy*, 1(WINTER), 173-205. (In Persian).
31. Thomas, J.J. (1989). Quantifying the Black Economy: 'Measurement without Theory' Yet Again?. *The Economic Journal*, 109(456), 381-389.
32. Transparency International. (2018). Corruption Perceptions Index. <http://www.transparency.org>.
33. Transparency International. (2023). Corruption Perceptions Index. <http://www.transparency.org>.
34. Yaz, H. F.; Dogan, N.; Berument, M. H. (2024). A measure of the informal sector for the Turkish diesel market. *Economics, Planning, and Policy*, 16(7), 638-649. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2024.101234>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی